

Αποκατάσταση του ναού του Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας
Restoration of the church of Hagios Nikolaos at Messorouga, Alagonia

Γενική περιγραφή. Οικοδομικές φάσεις General description. Building faces	04
Τοιχογραφίες Wall paintings	14
Λειτουργικές κατασκευές Liturgical furnishings	24
Μελέτη και Εκτέλεση Έργου Study and implementation of the Project	28
Παθολογία του κελύφους και των τοιχογραφιών του ναού Conservation/restoration issues	30
Εργασίες αποκατάστασης του κελύφους Restoration works in the building envelope	32
Εργασίες συντήρησης τοιχογραφικού διακόσμου	34
Περιβάλλοντας χώρος ναού Church's surrounding grounds	36
Λοιπές εργασίες/Other interventions Βιβλιογραφία / Bibliography	38
Συντελεστές του έργου Contributors to the project	39

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στη Μεσόρουγα Αλαγονίας (πρ. Σίτσοβα), στις νοτιοδυτικές υπώρειες του Ταυγέτου, σε απόσταση τριάντα περίπου χιλιομέτρων από την πόλη της Καλαμάτας. Υψώνεται σε πλάτωμα με απότομη κλίση προς τα δυτικά, για τη διαμόρφωση του οποίου έχει κατασκευαστεί ισχυρός αναλημματικός τοίχος που ενισχύεται με αντηρίδες. Σε απόσταση μερικών μέτρων νοτίως του ναού σώζεται το σπήτι του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Προκοπίου Πελεκάση, που γεννήθηκε στην Αλαγονία το 1734.

| Αεροφωτογραφία: θέση του μνημείου στον οικισμό

| Aerial photograph: the location of the monument in the settlement

The church of Hagios Nikolaos is located at Mesorouga, Alagonia (formerly Sitsova), on the SW foot of Mt Taygetos, at a distance of about 30 km from the town of Kalamata. It is situated on a plateau that rises sharply westwards; for the configuration of this landform a strong retaining wall reinforced with buttresses has been erected. At a distance of a few meters to the south of the church lies the house of Prokopios Pelekasis, Patriarch of Constantinople, who was born in Alagonia in 1734.

Νοτιοανατολική άποψη του ναού
Southeastern view of the church

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Στα ανατολικά προβάλλει η αψίδα του ιερού βήματος, τρίπλευρη εξωτερικά. Στη διασταύρωση των σταυρικών κεραίων υψώνεται τρούλος με κυλινδρικό τύμπανο. Στο δυτικό πέρας της αντίστοιχης κεραίας του σταυρού έχει προστεθεί σε μεταγενέστερη εποχή μικρό κτιστό κωδωνοστάσιο. Η πρόσβαση στο μνημείο εξασφαλίζεται από δύο θυραία ανοίγματα, διαμορφωμένα στο δυτικό και στο νότιο σταυρικό σκέλος αντίστοιχα. Τα περισσότερα από τα φωτιστικά ανοίγματα του ναού έχουν υποστεί μετασκευές, ενώ τα μεγάλα ορθογώνια παράθυρα του τρούλου και των σταυρικών σκελών έχουν διανοιχτεί εκ των υστέρων.

Κάτοψη του ναού και του περιβάλλοντα χώρου μετά τις εργασίες αποκατάστασης
Plan of the church and its landscape after the restoration

The church belongs to the domed free cross-plan type. The bema apse, which is three-sided on the exterior, projects from the E. wall. A dome with a cylindrical drum rises at the intersection of the cross arms. A small stone-built belfry has been added to the W. end of the corresponding cross arm at a later phase. Access to the monument is provided by two portal openings in the W. and S. cross arms, respectively. Most of the church's light-holes have been modified, while the large rectangular windows in the dome and cross arms are later additions.

Επάνω : ανατολική και βόρεια όψη. Κάτω: Νότια όψη πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης
Above : east and north views. Down : south view before and during the restoration

Στο μνημείο αναγνωρίζονται τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις. Η ανέγερση του μπορεί να τοποθετηθεί βάσει μορφολογικών και κατασκευαστικών κριτηρίων στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Από την αρχική φάση διατηρείται τμήμα του τυμπάνου του τρούλου και το μεγαλύτερο μέρος των περιμετρικών τοίχων και της θολοδομίας. Κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα ο τρούλος και τα σταυρικά σκέλη υπέστησαν μια ευρείας κλίμακας μετασκευή, ενδεχομένως εξαιτίας καθίζησης που φαίνεται ότι προκάλεσε σοβαρές βλάβες στο μνημείο. Αμέσως μετά φιλοτεχνήθηκαν οι σωζόμενες τοιχογραφίες, και λίγο αργότερα προστέθηκαν τα σφενδόνια για την περαιτέρω ενίσχυση του τρούλου. Η τρίτη κύρια οικοδομική φάση του ναού χρονολογείται στο έτος 1836, σύμφωνα με χάραγμα στο ανώφλι της νότιας θύρας, και περιλαμβάνει μικρότερης κλίμακας επεμβάσεις, κυρίως στο δυτικό σταυρικό σκέλος και στα θυραία ανοίγματα. Από την αρχική οικοδομική φάση του μνημείου καλύτερα διατηρείται το ανατολικό και βόρειο τμήμα του τυμπάνου του τρούλου, καθώς και τα αετώματα της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας. Ο τρούλος είναι κτισμένος σύμφωνα με το αμελές πλινθοπερικλειστο σύστημα δομής. Τα αρχικά παράθυρά του φέρουν ωραία πόρινα τοξωτά πλαίσια οριοθετημένα με οδοντωτή ταϊνία.

Κάτοψη του ναού και του περιβάλλοντα χώρου μετά τις εργασίες αποκατάστασης
Plan of the church and its landscape after the restoration

Three main building phases may be identified in the monument. Its construction may be dated, on the basis of morphological and building criteria, to the first decades of the fourteenth century. Part of the dome's drum and most of the exterior walls and vaulted superstructure belong to this original building phase. During the second half of the seventeenth century the dome and cross arms underwent large-scale retrofitting, possibly due to a subsidence of the soil that appears to have caused serious damage to the monument. The surviving wall-paintings were executed immediately afterwards, while the buttressing arches to further support the dome were added a little later. The third main building phase of the church is dated to the year 1836, according to a graffito on the lintel of the S. door, and includes alterations on a smaller scale, mostly to the W. cross arm and the portal openings. The best-preserved elements of the monument's original building phase are the E. and N. part of the dome drum, as well as the pediments of the transept. The dome is executed in pseudo-cloisonné masonry; its original windows are fitted with beautiful arched frames made of porous stone with a dentil-course fringe.

Σχεδιαστική απόδοση της νότιας όψης μετά τις εργασίες αποκατάστασης
Plan of the south facade after the restoration

Ο ναός σώζει αξιόλογο κεραμοπλαστικό διάκοσμο που περιορίζεται στα τύμπανα των αετωμάτων της εγκάρσιας σταυρικής κεραιάς και στο τμήμα του τρούλου που διατηρείται από την πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου. Οδοντωτή ταινία περιτρέχει το ανώτερο τμήμα του τυμπάνου του τρούλου και τη βάση του, οριοθετώντας τα εξωράχια των φωτιστικών του ανοιγμάτων. Δεξιά του ανατολικού παραθύρου διαμορφώνεται με πλίνθους ένας λατινικός σταυρός.

Πιο σύνθετος είναι ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος στα τύμπανα των αετωμάτων της εγκάρσιας σταυρικής κεραιάς. Στο μέσο των αετωμάτων ανοίγονται δίλοβα παράθυρα, που έχουν υποστεί ευδιάκριτες μετασκευές στη μακραίωνη ιστορία τους. Πλαισιώνονται από τεταρτοκυκλικά περυγία, κάτω από τα οποία διαμορφώνονται ταινίες με κατακόρυφα τοποθετημένα πλινθία και πιο κάτω μεγάλες πλινθινές ζωφόροι με ψαροκόκκαλο. Οι ταινίες του νότιου αετώματος χωρίζονται μεταξύ τους με οδοντωτή ταινία. Στο βόρειο αέτωμα οδοντωτή ταινία επιστέφει την ανώτερη ζώνη του κεραμοπλαστικού διακόσμου, διακρίνοντάς την από τα υπερκείμενα τεταρτοκυκλικά περυγία. Παρόμοια οδοντωτή ταινία οριοθετεί και τα εξωράχια των τεταρτοκυκλικών περυγιών.

Στην κορυφή των αετωμάτων, καθώς και σε διάφορα σημεία του κεραμοπλαστικού διακόσμου έχουν εντοιχιστεί πήλινα εφραλωμένα πινάκια, που προέρχονται τόσο από εγχώρια όσο και από ιταλικά εργαστήρια κεραμικής του τέλους του 13ου αιώνα. Τα πινάκια του νότιου αετώματος σώζονται αποσπασματικά, ενώ τα πινάκια του βόρειου αετώματος σώζονται ακέραια.

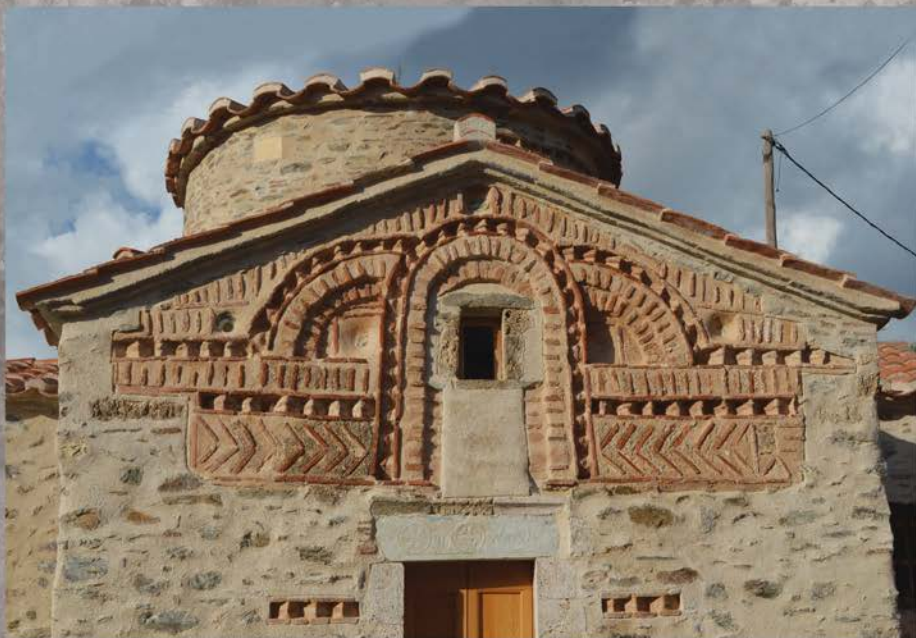
Η μορφή και ο τρόπος κατασκευής του κεραμοπλαστικού διακόσμου, σε συνδυασμό με τα στοιχεία του αρχικού τρούλου, επιβεβαιώνουν τους στενούς δεσμούς του οικοδομικού συνεργείου που κατασκεύασε το μνημείο με την αρχιτεκτονική παράδοση του Δεσποτιάτου του Μορέως.

Κεραμοπλαστικός διάκοσμος της βόρειας και της νότιας όψης πριν και μετά από τις εργασίες αποκατάστασης

Decorative brickwork of the north and south facades before and after the restoration

The decorative brickwork that survives in the church is notable; it is limited to the tympana in the pediments of the transept and that portion of the dome which survives from the monument's first building phase. A dentil course runs along the upper part of the dome drum and its base, delimiting the extradoses of its light-holes. Bricks are used to form a Latin cross to the right of the E. window.

A more complex form of decorative brickwork may be found in the tympana of the pediments in the transept. Double-light windows, showing clear traces of having undergone alterations during their long history, open in the middle of the pediments. They are flanked by lateral semi-arches, below which bands of vertically-placed bricks are formed, and further down large friezes with herringbone brickwork. The bands of the S. pediment are separated by a dentil course. A dentil course in the N. pediment crowns the uppermost zone of the decorative brickwork, separating it from the overlying lateral semi-arches. A similar dentil course also delimits the extradoses of the lateral semi-arches.

Glazed bowls, originating from both local and Italian pottery workshops of the end of the thirteenth century, have been imbedded on the top of the pediments, as well as in various parts of the decorative brickwork. The bowls of the S. pediment are preserved in a fragmentary state, whereas the bowls of the N. pediment survive intact.

The form and manner of construction of the decorative brickwork, in conjunction with the elements of the original dome, confirm the close ties between the construction crew who built the monument and the architectural tradition of the Despotate of Morea.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου περιορίζεται στον τρούλο και στον χώρο του ιερού βήματος και ανήκει σε μία ενιαία φάση που χρονολογείται βάσει εικονογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων στον 17ο αιώνα. Πολύτιμη μαρτυρία για την τοιχογράφηση παρέχει η κτητορική επιγραφή που σώζεται αποσπασματικά δίπλα στην προσκυνηματική παράσταση του ένθρονου Αγίου Νικολάου στον βόρειο τοίχο του ανατολικού σταυρικού σκέλους: «ἀναί/κ(αι)νίσθη κ(αί)/έστορίθη ώ κου/μπές κ(αί) το άγι/ον βήμα δηά σινδρομής/ κ(αί) έξόδου του/ [παν]οσιότατου/ [Γραμ]ματικού/ [Αρσε]νίου τό [έπί]κληνον/ [...]».

The painted decoration in St Nicholas is limited to the dome and the bema area, and belongs to a single phase which is dated, on the basis of iconographic and stylistic criteria, to the seventeenth century. Valuable information with regard to the wall-paintings is provided by the partially preserved dedicatory inscription next to the proskyneterion scene of the enthroned St Nicholas on the N. wall of the E. cross arm: «ἀναί/κ(αι)νίσθη κ(αί)/ έστορίθη ώ κου/μπές κ(αί) το άγι/ον βήμα δηά σινδρομής/ κ(αί) έξόδου του/ [παν]οσιότατου/ [Γραμ]ματικού/ [Αρσε]νίου τό [έπι]κληνον/ [...]» (“The dome and the holy bema were restored and decorated with frescoes at the expense of the most holy Arsenios surnamed Grammatikos [...]”).

Στο ημισφαίριο του τρούλου δεσπόζει μέσα σε μετάλλιο η σθηθαία μορφή του Χριστού Παντοκράτορα. Χαμηλότερα διαμορφώνεται ζώνη αγγελικών δυνάμεων, ανάμεσα στις οποίες προβάλλουν η δεόμενη Θεοτόκος στον ανατολικό άξονα και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον δυτικό. Το τμήμα του τρούλου κοσμούν ολόσωμες μορφές προφητών που κρατούν ανοιχτά ειλητάρια με επιγραφές από την Παλαιά Διαθήκη. Στη βάση της σιεφάνης του εικονίζεται πλοχμός αμπέλου, από τον οποίο ξεπροβάλλουν οι δώδεκα απόστολοι. Από τους τέσσερις Ευαγγελιστές που παριστάνονταν στα σφαιρικά τρίγωνα σήμερα διατηρείται μόνο ο Ιωάννης.

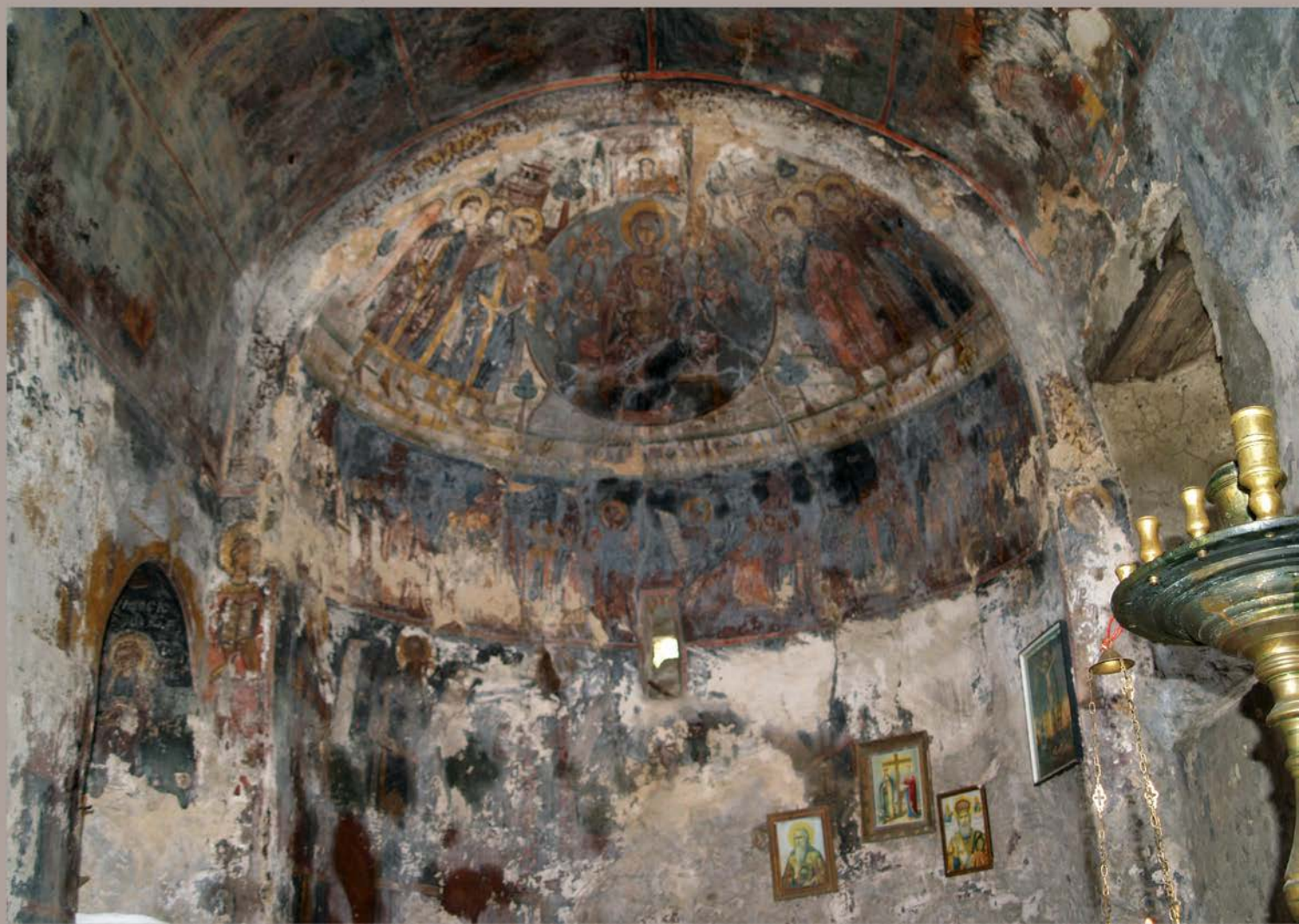
Οι τοιχογραφίες του τρούλου πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από τις εργασίες αποκατάστασης.
The wallpaintings of the dome before, during and after the preservation.

The cupola is dominated by the bust of Christ Pantokrator in a medallion. At a lower level a zone of Angels is formed, with the Virgin orans on the E. axis and St John the Baptist on the W. axis emerging among them. The drum is decorated with full-length figures of prophets holding open scrolls with inscriptions from the Old Testament. A vine-scroll motif, from which emerge the Twelve Apostles, is depicted along the circular base-line of the dome. Of the depictions of the four Evangelists on the pendentives, only that of John survives to this day.

Η εικονογράφηση του βήματος περιλαμβάνει μία ενδιαφέρουσα ιδιοτυπία, αρκετά διαδεδομένη στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Αντί για την καθιερωμένη παράσταση της Πλατυτέρας, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Αγίου Νικολάου, έχει εικονιστεί μία εικαστική απεικόνιση του ύμνου «Επί σοι χαίρει Κεχαριτωμένη» με όλες τις συμπληρωματικές του σκηνές κάτω ακριβώς από τη Θεοτόκο, στο ανώτερο τμήμα του ημικύκλιου. Χαμηλότερα, έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες πλαισιώνουν τη σκηνή του Μελισμού. Η κατώτερη στάθμη της αψίδας κοσμεύεται με γραπτές ποδέες που αποδίδονται με επάλληλες κυματοειδείς γραμμές διαφόρων χρωμάτων. Στη βόρεια και στη νότια πλευρά της αψίδας εικονίζεται από ένας μετωπικός διάκονος.

Τοιχογραφικός διάκοσμος της Αψίδας του Ιερού Βήματος
Wallpaintings of the Apse of the Sanctuary

The iconography of the bema includes an interesting peculiarity, which is quite widespread in the monumental painting of seventeenth- and eighteenth-century Peloponnesus. Instead of the usual depiction of the Virgin Platytera in the conch of the apse of St Nicholas, a pictorial rendering of the hymn «Ἐπὶ σοὶ χαίρει Κεχαριτωμένη» (“[All of Creation] rejoices in thee, O full of grace”) with all its additional scenes has been executed directly below the Virgin Mary, in the upper part of the apse’s semicircular wall. At a lower level, six Officiating Bishops frame the scene of the Melismos. Painted dadoes, rendered with undulating parallel lines of various colors, embellish the bottom of the apse walls. A frontal deacon is depicted on each of the N. and S. wall surfaces of the apse.

Την κόγχη της πρόθεσης κοσμεί η παράσταση της Άκρας Ταπεινώσης, ενώ στα αριστερά της έχει απεικονιστεί το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, με τον βύθιο Δράκοντα που καταβροχθίζει τον αιρεσιάρχη Άρειο να εικονίζεται κάτω ακριβώς από την πρόθεση. Στην ανώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου εικονίζεται η σκηνή της Μετάδοσης, ενώ στην ίδια ακριβώς θέση του νότιου τοίχου, το επεισόδιο της Μετάληψης. Από τους ολόσωμους αγίους της κατώτερης ζώνης σώζεται μόνο ένας από τους ιεράρχες του νότιου τοίχου, δεξιά του μεταγενέστερου παραθύρου, που ταυτίζεται επιγραφικά με τον πατριάρχη Αντιοχείας Ιγνάτιο. Σε πολύ καλή κατάσταση διατηρείται και η προσκνηματική παράσταση του ένθρονου Αγίου Νικολάου στο δυτικό πέρασ του βόρειου τοίχου του ανατολικού σταυρικού σκέλους, δίπλα στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού.

The conch of the prothesis is decorated with the “Man of Sorrows” scene, while the Vision of St Peter of Alexandria has been painted to the left of it, with the scene of the Dragon from Hell devouring the heresiarch Arius depicted immediately below the prothesis. The scene of the Metadosis occupies the uppermost zone of the N. wall, while the corresponding place on the S. wall is decorated with the episode of the Metalepsis. Of the full-length saints in the lower zone, only one of the bishops on the S. wall survives, to the right of the later-date window; an inscription identifies him as Ignatius, Patriarch of Antioch. The proskynetarion scene of the enthroned St Nicholas at the W. end of the E. cross arm’s N. wall, next to the church’s wood-carved altarscreen, is also in a very good state of preservation.

Τοιχογραφικός διάκοσμος
του Βόρειου τοίχου του
Ιερού Βήματος
Wallpaintings of the North
wall of the Sanctuary

Ολόκληρη η καμάρα του ανατολικού σταυρικού σκέλους χωρίζεται με κόκκινες ταινίες σε 12 διάχωρα, στα οποία διατάσσονται ισάριθμες σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο. Η μερική απεικόνιση του Ακαθίστου Ύμνου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού της Μεσόρουγας υποδηλώνει πιθανώς την πρόθεση των κτητόρων για άμεση ολοκλήρωση της τοιχογράφησης του μνημείου, κάτι που τελικά δεν υλοποιήθηκε.

Ζωγραφικό διάκοσμο φέρει και η κτιστή αγία τράπεζα, στην κύρια όψη της οποίας παριστάνεται σταυρός μεταξύ των συμβόλων του Πάθους, τα αρχικά γράμματα ΙC ΧC Ν Κ / Φ Χ Φ Π/ Τ Κ Π Γ και δεξιά τετράδα κεφαλαίων έψιλον, που μπορούν να αναλυθούν ως εξής: «Ιησοῦς Χριστός Νικᾶ / Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι / Τόπος Κρανίου Παράδεισος γέγονε / Εὔρεν εὔρημα ἐκ Θεοῦ Ἑλένη».

Τμήμα πιθανόν παλαιότερου στρώματος εντοπίστηκε μόνο στον βόρειο τοίχο του δυτικού σταυρικού σκέλους, πίσω ακριβώς από τη βόρεια παρασιτάδα του δυτικού ενισχυτικού τόξου, όπου διακρίνεται μια όρθια μετωπική μορφή.

The entire barrel-vault of the E. cross arm is divided by red bands into 12 panels, with an equal number of scenes from the Akathistos Hymn arranged on them. The partial depiction of the Akathistos Hymn in the iconographic program of the Mesorouga church probably denotes the donors' intention to have the monument's mural painting completed immediately, an intention that ultimately failed to be implemented. Painted decoration is also found on the church's fixed altar, on the front of which a cross is depicted among the symbols of Passion and the initials IC XC N K / Φ Χ Φ Π / Τ Κ Π Γ, with a group of four capital epsilons to the right; the tetragrams in question may be resolved as follows: «Ἰησοῦς Χριστὸς Νικᾷ / Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι / Τόπος Κρανίου Παράδεισος γέγονε / Εὐρεν εὐρημα ἐκ Θεοῦ Ἑλένη» ("Jesus Christ Conquers / The Light of Christ Shines for All / The Place of the Skull hath become Paradise / Helena Discovered a Find from God"). Part of what is probably an earlier layer has been located only on the N. wall of the W. cross arm, directly behind the N. pilaster of the W. buttressing arch, where an upright frontal figure may be distinguished.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού έχει τη γνωστή τριμερή διάρθρωση με τη ζώνη των θωρακίων στη βάση, τη ζώνη των δεσποτικών εικόνων στη μέση και το επιστύλιο και χρονολογείται στο β' μισό του 17ου αιώνα. Μονοκόμματοι κιονίσκοι οριοθετούν τις θέσεις των θωρακίων και των εικόνων επί των οποίων εδράζεται μονόξυλο επιστύλιο. Πάνω από αυτό δεκατρείς μικροί στρεπτοί κιονίσκοι ανακρατούν επιστύλιο που διακοσμείται με το θέμα της αχιβάδας, γνωστό σε κρητικά τέμπλα του 16ου - 17ου αιώνα. Ανάμεσα στους κιονίσκους διαμορφώνονται δώδεκα διάχωρα για την τοποθέτηση ισάριθμων εικόνων, καμία από τις οποίες δεν σώζεται.

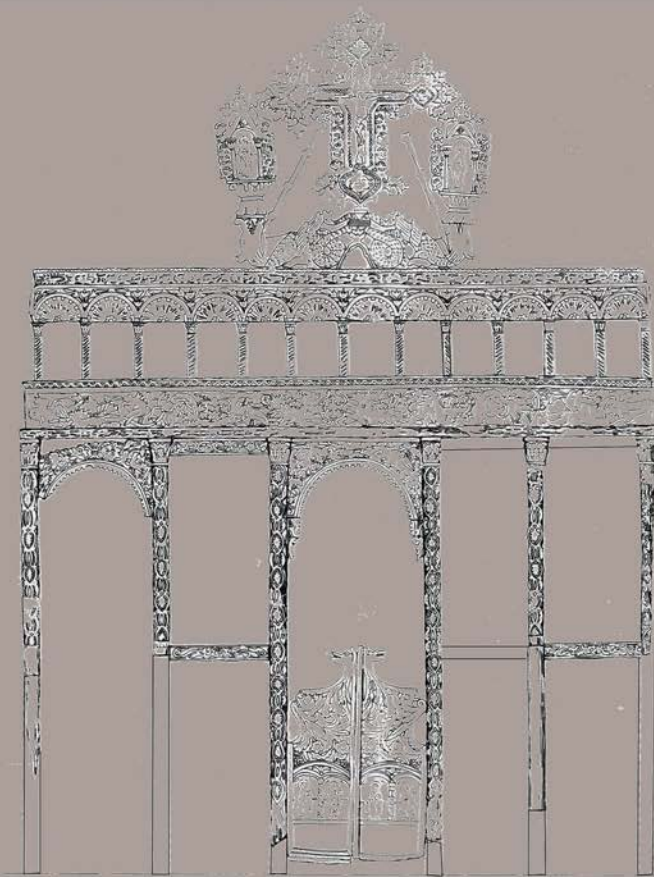
Σε μεταγενέστερη φάση φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν η σωζόμενη επίστεψη με τους δράκοντες, το σταυρό και τα εικονίδια των λυπηρών, καθώς και τα βημόθυρα. Πιθανότατα η κατασκευή της επίστεψης και η εκτέλεση της ζωγραφικής της διακόσμησης να πραγματοποιήθηκαν ταυτόχρονα με την χορηγία του Αναστάσιου Οικονομόπουλου κατά το έτος 1821, σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή του εσταυρωμένου. Στον 19ο αιώνα χρονολογούνται και τα βημόθυρα, όπως υποδεικνύουν τόσο ο διάτρητος διάκοσμος της επίστεψής τους, όσο και οι τέσσερις ευαγγελιστές που κοσμούν το κάτω τμήμα τους. Τεχνοτροπικές διαφορές αποκλείουν μάλλον την απόδοσή τους στο συνεργείο που φιλοτέχνησε την επίστεψη.

Το ξύλινο τέμπλο πριν και μετά από τις εργασίες συντήρησής του
The wooden altarscreen before and after its restoration

The church's wood-carved altarscreen displays the well-known tripartite division into a panel zone in the bottom, a band of despotic icons in the middle, and an architrave; it dates from the second half of the seventeenth century. The positions of panels and icons are delimited by single-piece colonettes on which rests an architrave made from a single piece of wood. Above it, thirteen small spiral colonettes carry an architrave decorated with a shell-pattern motif, known from sixteenth- and seventeenth-century Cretan altarscreens. Twelve panels are formed between the colonettes for the placement of an equal number of icons, none of which has survived.

The surviving top with dragons, great cross, and two small lypira-icons on either side of it, as well as the iconostasis doors, seem to have been constructed at a later date. In all probability the construction of the top and its painted decoration were executed at the same time with money donated by Anastasios Oikonomopoulos in the year 1821, according to the inscription which survives on the crucifix. The iconostasis doors also date from the nineteenth century, as is indicated both by the perforated embellishment of their top and the four Evangelists that decorate the bottom part of the doors. Differences in style seem to militate against attributing them to the crew that constructed the top.

Λειτουργικές κατασκευές - Εικόνες και στασίδια

Εικόνες

Στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου είναι τοποθετημένες τρεις δεσποτικές εικόνες. Οι δύο μεγαλύτερες, του ένθρονου Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα και της Ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου φιλοτεχνήθηκαν από τον ίδιο ζωγράφο το έτος 1697. Η εικόνα του αγίου Ιωάννη Πρόδρομου χρονολογείται στο έτος 1782 και έχει αποδοθεί στην καλλιτεχνική παραγωγή του ζωγράφου Νικολάου από την Ανδρούβιστα της Έξω Μάνης.

Στο ναό φυλασσόταν και η προσκυνηματική εικόνα του αγίου Νικολάου, η οποία κατασκευάστηκε το 1785 χάρη σε χορηγία του Προκοπίου Πελεκάση, τότε μητροπολίτου Σμύρνης και μετέπειτα Οικουμενικού Πατριάρχη. Λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής της η εικόνα φυλάσσεται στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Ο ίδιος αρχιερέας είχε παραχωρήσει στον ναό και δυο χάλκινα μανούλια που φέρουν εγχάρακτες αφιερωτικές επιγραφές.

Στασίδια

Εύλινα στασίδια απλής μορφής, πιθανώς του 19ου αιώνα είχαν τοποθετηθεί σε επαφή με τους πλάγιους τοίχους της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκαταστάθηκαν και επανατοποθετήθηκαν μόνο αυτά του βόρειου σταυρικού σκέλους.

Icons

Three despotic icons are placed on the altarscreen of St Nicholas church. The two larger ones, those of the enthroned Christ as High Priest and the enthroned Virgin and Child, were produced by the same painter in the year 1697. The icon of St John the Baptist dates from the year 1782 and has been attributed to the hand of the painter Nikolaos from Androuvista, Outer Mani. The proskynetarion icon of St Nicholas, painted in 1785 thanks to a donation by Prokopios Pelekasis, at the time metropolitan of Smyrna and future Ecumenical Patriarch, was also kept in the church. Due to the bad state of its preservation, the icon is now kept in the storerooms of the Ephorate of Antiquities of Messenia. The same prelate had also donated to the church two bronze candelabra that bore engraved dedicatory inscriptions.

Benches

Simple wooden benches, possibly dating from the nineteenth century, had been placed flush against the side walls of the transept. After completion of the works, only those of the N. cross arm were restored and returned to their original place.

Προκειμένου να ενταχθεί στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) το έργο της αποκατάστασης του ναού, εκπονήθηκε σχετική μελέτη το 2008 από επιστημονική ομάδα της Εφορείας αποτελούμενη από τους:

Μιχάλης Κάππας (Δρ. Αρχαιολόγος)

Χριστίνα Άχτι - Πιερροπούλου (Αρχιτέκτων Μηχανικός)

Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος (Πολιτικός Μηχανικός)

Βασιλική Μπάκα (Συντηρήτρια Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων)

Γεώργιος Νίνος (Αρχιτέκτων Μηχανικός)

Κωνσταντίνα Μελιγαλιώτη (Πολιτικός Μηχανικός)

Παναγιώτα Πολυχρονοπούλου (Σχεδιάστρια)

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος)

Το έργο «Αποκατάσταση ναού Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας» ολοποιήθηκε με απειπισασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Εντάχθηκε με προϋπολογισμό 340.000,00 ευρώ στον άξονα προτεραιότητας «08-Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου» του Ε.Π. Δυτικής Ελλάδας - Πελοποννήσου - Ιονίων Νήσων 2007-2013 και είχε διάρκεια 57 μήνες, από 1-1-2011 έως 30-09-2015.

Στο διάστημα αυτό απασχολήθηκαν στο έργο πέραν του μόνιμου προσωπικού της Εφορείας οκτώ συμβασιούχοι (1 αρχαιολόγος, 1 αρχιτέκτονας μηχανικός, 3 συντηρητές αρχαιοτήτων και 8 ειδικευμένοι τεχνίτες συνολικά).

In order for the projected restoration of the church to be included in the National Strategic Reference Framework (NSFR), in 2008 a project study was drafted by an Ephorate scientific team consisting of:

Michalis Kappas (Dr Archaeologist)

Christina Ahti-Pierropoulou (Architect engineer)

Konstantinos Iliopoulos (Civil engineer)

Vasiliki Baka (Conservators of Works of Art and Antiquities)

Georgios Ninos (Architect engineer)

Konstantina Meligalioti (Civil engineer)

Panagiota Polychronopoulou (Draughtswoman)

Stavroula Papanikolopoulou (Archaeologist)

The project "Restoration of the church of Hagios Nikolaos at Messorouga, Alagonia" was implemented via direct labor by the Ephorate of Antiquities of Messenia. It was integrated, with a budget of 340,000€, in Priority Axis "08 - Sustainable Development and Quality of Life in Peloponnesus" of the Regional Operational Programme of Western Greece - Peloponnese - Ionian Islands 2007-2013, and had a duration of 57 months, from 1-1-2011 to 30-09-2015.

During this time, eight contract personnel were employed in the project, in addition to the Ephorate permanent staff (one archaeologist, one architectural engineer, three antiquities conservators and eight specialist craftsmen in total).

Παθολογία του κελύφους του ναού και των τοιχογραφιών

Ο ναός είχε υποστεί στο παρελθόν εκτεταμένες καταστροφές, ενώ ο φέρων οργανισμός του είχε σχετικά αποδυναμωθεί από σεισμό και ολίσθηση του εδάφους, λόγω της ισχυρής κλίσης κατά τον άξονα βορρά - νότου και ανατολής - δύσης.

Συγκεκριμένα, το σύνολο της τοιχοποιίας του ναού έφερε μεγάλου εύρους διαμπερείς ρωγμές και εκτεταμένες επισκευές με σκυρόδεμα. Ο τρούλος αντιμετώπιζε στατικά και μορφολογικά προβλήματα, είχε ρωγμές μεγάλου εύρους στην εσωτερική κυρίως επιφάνεια λόγω της επισκευής του στην εξωτερική επιφάνεια του θόλου με τσιμεντόστρωση. Φθορές εντοπιζόνταν, επίσης, στο σύνολο της κεράμωσης, στα αρμολογήματα, στα επιχρίσματα και στο δάπεδο του ναού, το οποίο είχε υποστεί κατά τόπους καθίζηση, ενώ οι ποικίλες επεμβάσεις και επισκευές στην τοιχοποιία, στα θυραία και στα φωτιστικά ανοίγματα είχαν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την αρχική μορφή του μνημείου.

Πολύ κακή ήταν και η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών του ναού: έντονες αποκολλήσεις του υποστρώματος, στις απώλειες των τοιχογραφιών, στις πολλές ρηγματώσεις και στα μεταγενέστερα στρώματα ασβεστοκονιάματος.

Τέλος, η κακή κατάσταση διατήρησης των αναλημματικών τοίχων στα δυτικά και βορειοδυτικά του ναού, η επιστροφή του άλγειου χώρου με σκυρόδεμα και η σώρευση των επιχώσεων στα βόρεια του ναού είχαν προκαλέσει σοβαρή αισθητική βλάβη στο μνημείο.

Νότιο και Ανατολικό σκέλος πριν από τις εργασίες συντήρησης
South and East arm before the restoration

The church has suffered extensive damages in the past, while its load-bearing framing system had been relatively weakened by earthquakes and soil subsidence, due to sharp inclination along the N. - S. and E. - W. axis.

Specifically, the entire masonry of the church was riddled with wide through cracks and extensive repairs with the use of concrete. The dome suffered from static and morphological issues, and showed wide cracks mainly in its interior, due to its exterior having been repaired with a layer of cement. Deterioration was also evident in the church's tiling, mortar joints, coatings and floor, which had subsided in some places, while various alterations and repairs in the masonry, doors and light-holes had greatly tampered with the monument's original form.

The church's wall-paintings were also in a very bad state of preservation: intense flaking in the underlying layers, loss of wall-paintings, numerous cracks and later-date layers of lime mortar.

Finally, the bad state of preservation of the retaining walls to the W. and NW. of the church, covering the courtyard area with concrete, and the accumulation of earth to the N. of the church had caused severe aesthetic damages to the monument.

Εσωτερικό του ναού πριν από τις εργασίες συντήρησης |
Inside the church before the restoration

- Καθαίρεση των νεωτερικών επεμβάσεων από ασβέστη, τσιμεντοκονιαμάτων, σαθρών επιχρισμάτων με την παράλληλη διατήρηση μαρτύρων.
- Τοποθέτηση δύο ελκυστήρων στο δυτικό και στο νότιο σταυρικό σκέλος αντίστοιχα.
- Εφαρμογή ενεμάτων στο σύνολο της τοιχοποιίας.
- Εφαρμογή τελικού επιχρίσματος και αρμολογήματος στις εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες του ναού.
- Εξυγίανση των θόλων και επικεράμωση της στέγης με κολυμβητά βυζαντινά κεραμίδια εκ περισυλλογής.
- Αποκατάσταση και συντήρηση του κεραμοπλαστικού διακόσμου.
- Συντήρηση εντοιχισμένων αγγείων. Το δυτικότερο αγγείο του βόρειου αετώματος, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του, αποτοιχίστηκε και μεταφέρθηκε στην αποθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Στη θέση του τοποθετήθηκε ακριβές αντίγραφο.
- Τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων.
- Διερεύνηση στο εσωτερικό του ναού, αποκάλυψη ταφών και συνολική αποκατάσταση του δαπέδου με χρήση των ίδιων σχιστολιθικών πλακών.

- Removal of later-date layers of lime mortar, cement mortar, and unsound plaster,
- with simultaneous preservation of un-restored spots as indicators.
- Installation of two ties in the W. and S. cross arm, respectively.
- Application of enemas in the entire masonry.
- Application of final layer of cement grouting on the church's interior and exterior surfaces.
- Modulation of vaulted superstructure and retiling of the roof with Byzantine-type salvaged roof tiles bound with cement mortar.
- Restoration and conservation of the decorative brickwork.
- Conservation of pottery imbedded in the masonry. Due to its bad state of preservation, the westernmost bowl of the N. pediment was detached and removed to the Ephorate of Antiquities of Messenia warehouse. It was replaced with an exact copy.
- Installation of new wooden frames.
- Investigation of church interior, uncovering of tombs, and complete restoration of the floor with the use of the original slates.

Εργασίες συντήρησης τοιχογραφικού διακόσμου 34

- Καθαίρεση με μηχανικό τρόπο των νεότερων επιχρισμάτων ασβέστη και των επιχρισμάτων τσιμεντοκονίας από τις τοιχογραφημένες επιφάνειες.
- Περιμετρικές συγκρατήσεις (στεφανώματα) των τοιχογραφιών και πλήρωση των κενών και των ρωγμών με νέο κονίαμα, συμβατό με το αρχικό.
- Εφαρμογή τελικού επιχρίσματος με ειδικά κονιάματα στο εσωτερικό του τρούλου, στα σφαιρικά τρίγωνα και στην αψίδα του ιερού.

- Power-tool removal of later-date layers of lime plaster and cement mortar from painted wall surfaces.
- Use of conservation mortars to consolidate the frescoes, and filling in gaps and cracks with new mortar, compatible to the original.
- Application of final coat of special plaster on dome interior, pendentives and bema apse.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών κρίθηκε απαραίτητη η σύνταξη νέας μελέτης για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του, η οποία εκπονήθηκε από επιστημονική ομάδα της Εφορείας αποτελούμενη από τους:

Μιχάλης Κάππας (Δρ. Αρχαιολόγος)

Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος (Πολιτικός Μηχανικός)

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος)

Σίσσυ Αγγελοπούλου (Αρχιτέκτων Μηχανικός)

Υλοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

- Αποκατάσταση και ανακατασκευή του δυτικού αναλημματικού τοίχου, των αντηρίδων του, καθώς και του βορειοδυτικού αναλημματικού τοίχου.
- Αποχώματωση και ταπείνωση του εδάφους στα νοτιοανατολικά του ναού, κατασκευή των απαραίτητων τοίχων αντιστήριξης σε επαφή με τον κοινοτικό δρόμο και διαμόρφωση μίας μικρής κλίμακας καθόδου στον ναό από το επίπεδο του δρόμου.
- Κατασκευή αποστραγγιστικών τάφρων στην ανατολική πλευρά και σε τμήμα της βόρειας και της νότιας πλευράς του ναού. Στα ανατολικά κατασκευάστηκε ανοικτή αύλακα προκειμένου να διατηρηθεί το μεγαλύτερο τμήμα της τοιχοποιίας της αψίδας ορατό και να περιοριστεί η ανερχόμενη υγρασία στο εσωτερικό του ναού.
- Διαμόρφωση αναβαθμών στον περιβάλλοντα χώρο βορείως του ναού.
- Αποκατάσταση και συντήρηση του καλντεριμιού που οδηγεί στις δύο εισόδους του ναού.
- Αποξήλωση του σκυροδέματος, ταπείνωση του εδάφους, αποκάλυψη τάφρων, κατασκευή υποστρώματος, τοποθέτηση πλακών στα νότια του ναού, κατασκευή νέας κλίμακας και τοποθέτηση μεταλλικών κιγκλιδωμάτων.

As the works continued, it was deemed necessary to draft a new study on landscaping the church's surrounding grounds; the study was compiled by an Ephorate scientific team consisting of:

Michalis Kappas (Dr Archaeologist)
Konstantinos Iliopoulos (Civil engineer)
Stavroula Papanikolopoulou (Archaeologist)
Sissi Angelopoulou (Architect engineer)

The following actions were implemented:

- Restoration/reconstruction of the W. retaining wall and its buttresses, as well as of the NW. retaining wall.
- Removal of accumulated earth and degradation of ground level to the SE. of the church, construction of necessary buttress walls along the country lane, and formation of a small number of steps leading to the church from the road level.
- Digging of drainage channels along the church's E. side and part of its N. and S. sides. An open ditch was dug along the E., in order for the better part of the apse's masonry to remain visible and to protect the interior of the church against rising dump.
- Formation of steps in the surrounding grounds N. of the church.
- Restoration/maintenance of cobbled street leading up to the church's two entrances.
- Removal of concrete, degradation of ground level, uncovering of tombs, construction of substrate, installation of slates to the S. of the church, construction of new stairs and installation of metal railing.

- Τοποθέτηση του ξύλινου τέμπλου.
- Αποκατάσταση και συντήρηση των ξύλινων στασιδίων στο βόρειο σταυρικό σκέλος.
- Κατασκευή νέου λειτουργικού εξοπλισμού (παγκάρι, προσκυνητάρι, αναλόγιο).
- Αρχαιολογική και φωτογραφική τεκμηρίωση καθ' όλη τη διάρκεια των εργασιών.
- Τοποθέτηση πινακίδων λήξης, πληροφόρησης και Braille και δημιουργία ενημερωτικού φυλλαδίου.
- Installation of wood-carved altarscreen.
- Restoration/conservation of wooden benches in the N. cross arm.
- Construction of new liturgical furnishings (candle stand, shrine, lectern).
- Archaeological and photographic documentation throughout the works.
- Installation of information placard, Braille tablet, and project completion plaque.
- Production of public information booklet.

Βιβλιογραφία / Bibliography

- Γ. Δημητροκάλλης, Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, τ. Β', Αθήναι 1998, 201-242.
- Γ. Δημητροκάλλης, «Ο Άγιος Νικόλαος Αλαγονίας», Δέκατο όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήναι 1998, 19-20.
- Μ. Κάππας, «Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1024 έως και το 1500, Χριστιανική Μεσσηνίας», Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Αθήνα 2010, 224.
- Ε. Κουνουπιώτου, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Πελοποννήσου, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 193, πίν.176β.
- Α. Μασουρίδης, Αλαγονιακά, Αθήναι 1936, 241-242.

Συντελεστές του έργου

Διεύθυνση έργου - εποπτεία - συντονισμός:

Ευαγγελία Μηλίτση- Κεχαγιά (Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας)

Ομάδα επίβλεψης:

Μιχάλης Κάππας (Δρ. Αρχαιολόγος)

Χριστίνα Άχτι-Πιερροπούλου (Αρχιτέκτων μηχανικός)

Βασιλική Μπάκα (Συντηρήτρια έργων τέχνης & αρχαιοτήτων)

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος)

Σίσσυ Αγγελοπούλου (Αρχιτέκτων μηχανικός)

Συντηρητές Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων:

Βασιλική Μπάκα

Παναγιώτης Πανταζόπουλος

Ηλίας Τσαπόγας

Βικτώρια - Μαρίνα Ρίζου

Ελένη Παναγιώτα Μήλεση

Εργατοτεχνικό προσωπικό:

Αθανάσιος Τσάκωνας, Βασίλειος Λυμπερόπουλος,

Παναγιώτης Βαχαβιόλος, Δημήτριος Αγγελόπουλος,

Δημήτριος Διακουμέας, Πέτρος Μουρτζάς,

Ηλίας Μωραγιάννης, Ιωάννης Μίχος,

Αθανάσιος Μωραγιάννης, Γεώργιος Ντεκελής,

Αβραάμ Αθηνέλης, Παναγιώτης Πατικόπουλος,

Παναγιώτης Αλεξόπουλος, Μαριάννα Βουτσινά,

Παναγιώτης Βενιζελέας, Κωνσταντίνος Τσάκωνας,

Αναστάσιος Σταθάς, Βασίλειος Πόταρης,

Άγγελος Ηλιόπουλος, Αλέκος Τσάμης, Διονύσιος Σόφτης

Υπόλογοι:

Αθανάσιος Κατάκος

Διοικητική - Διαχειριστική υποστήριξη:

Αγγελική Γεωργακοπούλου

Δήμητρα Νηφάκου

Σοφία Δροσινού

Αλεξάνδρα Μάρκου

Κείμενο - σχεδιασμός φυλλαδίου:

Ευαγγελία Μηλίτση- Κεχαγιά (Δρ. Αρχαιολόγος)

Μιχάλης Κάππας (Δρ. Αρχαιολόγος)

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος)

Σίσσυ Αγγελοπούλου (Αρχιτέκτων μηχανικός)

Φωτογραφίες - σχέδια:

Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Καλλιτεχνική επιμέλεια:

Σίσσυ Αγγελοπούλου (Αρχιτέκτων μηχανικός)

Παραγωγή:

Horizon IKE Εκδόσεις

Contributors to the project

Project direction - supervision - coordination:

Evangelia Militsi - Kehaya, (Dr. Archaeologist, Director of the Eforate of Antiquities of Messinia)

Supervisory team:

Michalis Kappas (Dr. Archaeologist)

Kristiina Ahti - Pierropoulou (Architect engineer)

Vassiliki Baka (Conservator of Works of Art and Antiquities)

Stavroula Papanikolopoulou (Archaeologist)

Sissi Angelopoulou (Architect engineer)

Conservators of Works of Art and Antiquities:

Vassiliki Baka

Panagiotis Pandasopoulos

Ilias Tsapogas

Victoria-Marina Rizou

Eleni-Panagiota Milesi

Technical Personnel:

Athanasios Tsakonas, Vasileios Lympferopoulos,

Panagiotis Vlachaviolos, Dimitrios Angelopoulos,

Dimitrios Diakoumeas, Petros Mourtzas,

Ilias Morogianniis, Ioannis Michos,

Athanasios Morogianniis, Georgios Dekeles,

Avraam Athinelis, Panagiotis Patikopoulos,

Panagiotis Alexopoulos, Marianna Voutsina,

Panagiotis Venizeleas, Konstantinos Tsakonas,

Anastasios Stathas, Vasileios Potaris, Angelos Iliopoulos,

Alexandros Tsamis, Dionysios Softis

Public account:

Athanasios Katakos

Administrative - Managment support:

Angeliki Georgakopoulou

Dimitra Nifakou

Sofia Drosinou

Alexandra Markou

Text - design of booklet:

Dr Evangelia Militsi-Kechagia (Dr. Archaeologist)

Dr Michalis Kappas (Dr. Archaeologist)

Stavroula Papanikolopoulou (Archaeologist)

Sissi Angelopoulou (Architect engineer)

Photos - drawings:

Ephorate of Antiquities of Messenia Archive

Art direction:

Sissi Angelopoulou (Architect engineer)

Production:

Horizon IKE Publications

© ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ΜΕΘΩΝΗΣ 10 & ΚΑΝΑΡΗ
24100 ΚΑΛΑΜΑΤΑ
Τ.: 2721 0 22534, 2721 0 26770
FaX: 2721 0 21372
E-mail: efames@culture.gr

© MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF MESSINIA
METHONIS 10 & KANARI
GR - 24100 KALAMATA
Tel.: + 30 2721 0 22534, + 30 2721 0 26770
Fax: + 30 2721 0 21372
E-mail: efames@culture.gr

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου, των φωτογραφιών και των σχεδίων του εντύπου χωρίς έγγραφη άδεια από την αρμόδια Υπηρεσία. ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΕΝΤΥΠΟ ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, recording or any information storage and retrieval system, without written permission. THE PRESENT PUBLICATION IS DISTRIBUTED FREE OF CHARGE.

ISBN: 978-960-386-241-3

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Μαζί για την ανάπτυξη

Πρόγραμμα για την ανάπτυξη

Με τη συγχρηματοδότηση
της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης
Co-financed by Greece and the European Union